

Карл Маркс, Фридрих Енгелс

Манифест на комунистическата партия (1848)

Глава 1: Буржоа (1) и Пролетарии

Историята на всички досегашни общества (2) е история на класови борби.

Свободен и роб, патриций и плебей, феодал и крепостен селянин, цехов майстор (3) и калфа, накратко - потисници и потиснати са се намирали в постоянен антагонизъм един към друг, водили са непрекъсната ту скрита, ту открита борба, борба, която винаги е завършвала с революционно преустройство на цялото общество или с обща гибел на борещите се класи.

В по-ранните исторически епохи почти навсякъде намираме пълно подразделяне на обществото на различни съсловия, многообразно степенуване на различните обществени положения. В древния Рим има патриции, конници, плебеи, роби; в средновековието - феодали, васали, цехови майстори, калфи, крепостни селяни, а освен това в почти всяка от тези класи - особено степенуване.

Съвременното буржоазно общество, възникнало от недрата на загиващото феодално общество, не премагна класовите противоречия. То само формира нови класи, нови условия на потисничество, нови форми на борба на мястото на старите.

Нашата епоха, епохата на буржоазията, се отличава обаче с това, че тя опрости класовите противоречия. Цялото общество все повече и повече се разделя на два големи враждебни лагера, на две големи, изправени открито една срещу друга класи - буржоазия и пролетариат.

От крепостните на средновековието произлязоха гражданите на първите градове (4), от това съсловие на граждани се развиха първи те елементи на буржоазията.

Откриването на Америка и морския път около Африка създадоха ново поприще за възходящата буржоазия. Остиндийският и китайският пазар, колонизирането на Америка, размяната на колониите, умножаването на средствата за размяна и изобщо на стоките придадоха на търговията, на корабоплаването, на индустрията непознат дотогава размах, а с това предизвикаха бързо развитие на революционния елемент в разпадащото се феодално общество.

Дотогавашната феодална или цехова организация на индустрията вече не може да задоволи потребностите, които нарастваха с новите пазари. На нейно място се появи манифактурата. Индустриалното средно съсловие изтика цеховите майстори; разделението на труда между различните корпорации изчезна и бе заменено с разделението на труда в отделната работилница.

Но все повече се разрастваха пазарите, все повече растяха потребностите. И манифактурата вече не можеше да ги задоволи. Тогава парата и машините извършиха революция в индустриалното производство. На мястото на манифактурата се появи съвременната индустрия, на мястото на индустриалното

средно съсловие се появиха индустриалните милионери, шефовете на цели индустриални армии, съвременните буржоа.

Едрата индустрия създаде световния пазар, подготвен с откриването на Америка. Световният пазар предизвика колосално развитие на търговията, корабоплаването и сухопътните съобщения. То от своя страна доведе до ново разширение на индустрията и колкото повече се разширяваха индустрията, търговията, корабоплаването, железниците, толкова повече се развиваше буржоазията, толкова повече тя умножаваше своите капитали, изтикваше на заден план всички наследени от средновековието класи.

Следователно виждаме, че самата съвременна буржоазия е продукт на дълго развитие, на редица преврати в начина на производство и размяна.

Всеки от тези стадии в развитието на буржоазията се придружаваше от съответен политически напредък. Потиснатото съсловие при господството на феодалите, въоръжена и самоуправляваща се асоциация в комуната (5), тук - независима градска република (6), там - трето, данъкоплатно съсловие на монархията (7), след това през време на манифактурата - противовес на аристокрацията в съсловната или в абсолютната монархия, главна основа на големите монархии изобщо - буржоазията най-после след създаването на едрата индустрия и на световния пазар си извоюва изключителното политическо господство в съвременната представителна държава. Съвременната държавна власт е само комитет, който управлява общите работи на цялата буржоазна класа.

Буржоазията изигра в историята извънредно революционна роля.

Навсякъде, където дойде на власт, буржоазията разруши всички феодални, патриархални, идилични отношения. Тя безмилостно разкъса пъстрите феодални връзки, които връзваха човека за неговите естествени повелители, и не остави никаква друга връзка между хората освен голия интерес, безсърдечното “плащане в брой”. Тя удави в ледената вода на егоистичната сметка свещения трепет на религиозния екстаз, на рицарското въодушевление, на еснафската сантименталност. Тя превърна личното достойнство в разменна стойност и на мястото на безбройните гарантирани и придобити свободи постави само една свобода - безсъвестната свобода на търговията. С една дума, забулената с религиозни и политически илюзии експлоатация тя замени с откритата, безсрамна, пряка и бездушна експлоатация.

Буржоазията свали свещения ореол от всички видове дейност, смятани досега за почтени и гледани с благоговееен трепет. Тя превърна лекаря, юриста, попа, поета, човека на науката в свои платени наемни работници.

Буржоазията смъкна от семейните отношения трогателно сантименталното було и ги сведе до чисто парични отношения.

Буржоазията разкри, че бруталната проява на сила в средновековието, от която реакцията толкова много се възхищава, е намирала своето естествено допълнение в най-голямата леност. Буржоазията доказа какво може да постигне дейността на хората. Тя сътвори чудеса, съвсем различни от египетските пирамиди, римските

водопроводи и готическите катедрали; тя извърши походи, съвсем различни от преселението на народите и кръстоносните походи.

Буржоазията не може да съществува, ако непрекъснато не революционизира средствата за производство, значи и производствените отношения, значи и всички обществени отношения. Неизменното запазване на стария начин на производство е било, напротив, първото условие за съществуването на всички предишни индустриални класи. Постоянни преврати в производството, непрекъснато разтърсване на всички обществени отношения, вечна несигурност и движение отличават буржоазната епоха от всички други епохи. Всички застинали, заръждавели отношения заедно с придружаващите ги осветени от векове представи и възгледи се рушат, всички новосъздадени остаряват още преди да се вкостенят. Всичко съсловно и застояло се изпарява, всичко свято се осквернява и хората най-после са принудени да погледнат с трезви очи своето положение в живота, своите взаимни отношения.

Нуждата от все по-широк пласмент на нейните продукти гони буржоазията по цялото земно кълбо. Тя навсякъде трябва да проникне, навсякъде да се настани, навсякъде да установи връзки.

Чрез експлоатацията на световния пазар буржоазията превърна производството и потреблението на всички страни в космополитически. За голямо огорчение на реакционерите тя изтръгна изпод нозете на индустрията националната почва. Старинните национални отрасли на индустрията са унищожени и се унищожават с всеки изминал ден. Изтикват ги нови индустрии, чието въвеждане става въпрос на живот за всички цивилизовани нации - индустрии, които преработват вече не местни суровини, а суровини от най-далечни зони и фабрикатите на които се употребяват не само в дадената страна, но и във всички части на света. На мястото на старите, задоволявани с местни продукти потребности, се появяват нови, за задоволяването на които са необходими продуктите на най-далечни страни и най-различни климати. На мястото на старото местно и национално самозадоволяване и затвореност се появява всестранна размяна и всестранна зависимост на нациите една от друга. Това важи както за материалното, така и за духовното производство. Духовните произведения на отделните нации стават общо достойние. Националната едностранчивост и ограниченост стават все по-невъзможни и от многото национални и местни литератури се образува една световна литература.

С бързото усъвършенстване на всички средства за производство, с безкрайно улеснените съобщения буржоазията въвлича в цивилизацията всички нации, включително и най-варварските. Ниските цени на нейните стоки са тежката артилерия, с която тя събаря всички китайски стени, с която принуждава да капитулира и най-упоритата омраза на варварите към чужденците. Тя принуждава всички нации да усвоят буржоазния начин на производство, ако не искат да загинат; тя ги принуждава да въведат у тях си така наречената цивилизация, т.е. да станат буржоа. С една дума, тя си създава свят по свой образ и подобие.

Буржоазията подчини селото под господството на града. Тя създаде огромни градове, тя увеличи във висока степен броя на градското население над селското и по този начин изтръгна значителна част от населението от идиотизма на селския

живот. Както направи селото зависимо от града, така тя направи варварските и полуварварските страни зависими от цивилизованите, селските народи - зависими от буржоазните народи, Изтока - зависим от Запада.

Буржоазията все повече и повече премахва разпокъсаността на средствата за производство, на собствеността и на населението. Тя агломира населението, централизира средствата за производство и концентрира собствеността в ръцете на малцина. Необходима последица от това беше и политическата централизация. Независими, свързани почти само със съюзни отношения области с различни интереси, закони, правителства и мита бяха набутани в една нация, с едно правителство, с едно законодателство, с един национален класов интерес, с една митническа граница.

През време на своето едва стогодишно класово господство буржоазията създаде помасови и по-колосални производителни сили, отколкото всички минали поколения взети заедно. Покоряване на природните сили, машини, прилагане на химията в индустрията и земеделието, параходи, железници, електрически телеграф, разораване на цели континенти, превръщане на реките в плавателни, огромни, сякаш измъкнати изпод земята човешки маси - кой по-раншен век е могъл да подозира, че в недрата на овеществения труд дремят такива производителни сили!

И тъй, ние видяхме, че средствата за производство и размяна, върху основата на които възникна буржоазията, са създадени във феодалното общество. На някакво стъпало от развитието на тези средства за производство и размяна отношенията, в които феодалното общество е произвеждало и разменяло, феодалната организация на земеделието и манифактурата, с една дума, феодалните отношения на собственост, престанаха да отговарят на развилите се производителни сили. Те спъваха производството, вместо да го подпомагат. Те се превърнаха и в окови за него. Тези окови трябваше да бъдат разбити - и бяха разбити!

На тяхно място се появи свободната конкуренция със съответстващия ѝ обществен и политически строй, с икономическото и политическото господство на буржоазната класа.

Пред нашите очи се извършва подобно движение. С буржоазните отношения на производство и размяна, с буржоазните отношения на собственост съвременното буржоазно общество, което като с магия създаде такива огромни средства за производство и размяна, прилича на оня магьосник, който не може вече да се справи с извиканите чрез неговите заклинания подземни сили. От десетилетия насам историята на индустрията и на търговията е само история на бунта на съвременните производителни сили против съвременните производствени отношения, против отношенията на собственост, които са жизнените условия за буржоазията и за нейното господство. Достатъчно е да споменем търговските кризи, които със своето периодично повтаряне все по-заплашително поставят под въпрос съществуването на цялото буржоазно общество. При търговските кризи редовно се унищожават голяма част не само от произведените продукти, но дори и от вече създадените производителни сили. При кризите избухва обществена епидемия, която на всички по-ранни епохи би се сторила абсурдна - епидемията на свръхпроизводството. Обществото изведнъж се оказва върнато назад в състояние

на внезапно настъпило варварство; сякаш глад, всеобща унищожителна война са му отнели всички средства за живот; индустрията, търговията изглеждат унищожени - и защо? Защото обществото притежава твърде много цивилизация, твърде много средства за живот, твърде много индустрия, твърде много търговия. Производителните сили, които се намират в негово разположение, вече не служат за развитието на буржоазните имуществени отношения; напротив, те са станали прекомерно огромни за тия отношения и последните ги спъват; а когато преодолеят тази спънка, те разстройват цялото буржоазно общество, поставят под заплаха съществуването на буржоазната собственост. Буржоазните отношения са станали твърде тесни, за да поберат създаденото от тях богатство. - Как буржоазията преодолява кризите? От една страна, като принудително се унищожават маса производителни сили; от друга страна, като се завладяват нови пазари и по-основно се експлоатират старите пазари. А как? Като подготвя по-всестранни и по-съкрушителни кризи и намалява средствата за преодоляване на кризите.

Оръжието, с което буржоазията срази феодализма, сега се насочва против самата буржоазия.

Но буржоазията не само изкова оръжието, което ѝ носи смърт; тя създаде и хората, които ще насочат срещу нея това оръжие - съвременните работници, пролетариите.

Успоредно с развитието на буржоазията, т.е. на капитала, се развива и пролетариатът, класата на съвременните работници, които могат да съществуват само докато намират работа, а намират работа само докато техният труд увеличава капитала. Тези работници, които са принудени да се продават на парче, са стока като всеки друг търговски артикул и затова също са изложени на всички превратности на конкуренцията, на всички колебания на пазара.

Вследствие разширяващото се прилагане на машините и разделението на труда трудът на пролетариите е загубил всякакъв самостоеен характер, а с това и всякаква привлекателност за работника. Работникът става прост придатък към машината, от него се искат само най-прости, най-еднообразни, най-лесно усвояващи се похвати. Затова разходите за работника се ограничават почти само със средствата за живот, от които той се нуждае за своята издръжка и за продължението на рода си. Но цената на всяка стока, следователно и на труда (8) е равна на нейните производствени разходи. Затова колкото повече нараства непривлекателността на труда, толкова повече намалява работната заплата. Нещо повече: колкото повече нараства прилагането на машините и разделението на труда, толкова повече нараства и количеството на труда било чрез увеличаване на работните часове, било чрез увеличаване на искания за дадено време труд, чрез ускоряване хода на машините и т.н.

Съвременната индустрия превърна малката работилница на патриархалния майстор в голяма фабрика на индустриалния капиталист. Натъпканите във фабриката работнически маси са организирани по войнишки. Като редници на индустриалната армия те са поставени под надзора на цяла йерархия на подофицери и офицери. Те са роби не само на буржоазната класа, на буржоазната държава, но и всеки ден, всеки час ги поробват машината, надзирателят и преди всичко самият отделен буржоа фабрикант. Този деспотизъм е толкова по-дребнав,

по-омразен и по-ожесточаващ, колкото по-открито прокламира за своя цел печалбата.

Колкото по-малко сръчност и проява на сила иска ръчният труд, т.е. колкото повече се развива съвременната индустрия, толкова повече трудът на жените и децата измества труда на мъжете. Различията по пол и възраст нямат вече никакво обществено значение за работническата класа. Има само работни инструменти, които в зависимост от своята възраст и пол имат различни разходи.

Когато експлоатирането на работника от фабриканта стигне до там, че работникът получи в брой своята работна заплата, тогава върху него се нахвърлят други части на буржоазията - домопритежателят, бакалинът, зложният кредитор и т.н.

Досегашните низши слоеве от средното съсловие: дребните индустриалци, търговци и рентиери, занаятчиите и селяните - всички тези класи изпадат в редовете на пролетариата, отчасти защото малкият им капитал е недостатъчен за едра индустрия и не издържа конкуренцията с по едрите капиталисти, отчасти защото тяхната професионална сръчност се обезценява от новите начини на производство. Така пролетариатът се рекрутира от всички класи на населението.

Пролетариатът преминава различни стадии на развитие. Неговата борба започва с неговото съществуване.

В началото се борят отделни работници, след това работниците от една фабрика, след това работниците от цял отрасъл на труда в едно населено място против отделния буржоа, който непосредствено ги експлоатира. Те насочват своите удари не само срещу буржоазните производствени отношения, но и срещу самите средства за производство; те унищожават конкуриращите чуждестранни стоки, разрушават машините, подпалват фабриките, стремят се отново да извоюват загубеното положение на средновековния работник.

На този стадий работниците образуват разпръснатата по цялата страна и разединен от конкуренцията маса. Сплотяването на работническите маси не е още последица от тяхното собствено обединяване, а последица от обединяването на буржоазията, която, за да постигне собствените си политически цели, трябва - и за сега още може - да привежда в движение целия пролетариат. На този стадий следователно пролетариите се борят не срещу своите врагове, а срещу враговете на своите врагове - срещу остатъците от абсолютната монархия, против земевладелците, неиндустриалните буржоа, дребните буржоа. Следователно цялото политическо движение се съсредоточава в ръцете на буржоазията; всяка така извоювана победа е победа за буржоазията.

Но с развитието на индустрията пролетариатът не само нараства числено; той се струпва на големи маси, неговата сила расте и той все повече я чувства. Интересите и положението на пролетариата в живота все повече се изравняват, тъй като машините все повече заличават различията в труда и почти навсякъде смъкват работната заплата до еднакво ниско равнище. Растящата конкуренция между буржоата и произтичащите от нея търговски кризи правят работната заплата на работниците все по-неустойчива; все по-бързо развиващото се, непрекъснато усъвършенстване на машините прави цялото им положение в живота все по-

несигурно; сблъскванията на отделния работник и отделния буржоа все повече вземат характер на сблъсквания между две класи. Работниците започват с това, че образуват коалиции (9) против буржоазията; те се борят съвместно за защита на своята работна заплата. Те основават дори постоянни асоциации, за да си осигурят средства в случай на вълнения. На места борбата преминава в бунтове.

От време на време работниците побеждават, но тези победи са само преходни. Същинският резултат от тяхната борба не е непосредственият успех, а все по-разширяващото се обединение на работниците. За него спомагат нарастващите съобщителни средства, които създава едрата индустрия и които свързват едни с други работниците от различните места. Но само тази връзка е достатъчна, за да се централизират многобройните локални борби, които навред имат еднакъв характер, в национална, в класова борба. А всяка класова борба е политическа борба. И обединението, за което градските жители от средновековието с техните междуселски пътища бяха необходими векове, съвременните пролетарии постигат благодарение на железниците само за няколко години.

Тази организация на пролетариите в класа, а с това и в политическа партия, всяка минута наново се руши от конкуренцията на самите работници. Но тя възниква отново и отново - по-силна, по-здрава, по-могъща. Като използва разединението сред самата буржоазия, тя налага признаването по законодателен път на отделни интереси на работниците. Например законът за десетчасовия работен ден в Англия.

Изобщо сблъсъците в старото общество подпомагат по най-различен начин развитието на пролетариата. Буржоазията се намира в непрекъсната борба: отначало против аристокрацията, по-късно против ония части на самата буржоазия, чиито интереси влизат в противоречие с напредъка на индустрията, и винаги - против буржоазията на всички чужди страни. Във всички тези борби тя е принудена да се обръща към пролетариата, да се ползва от неговата помощ и така да го въвлеча в политическото движение. Следователно тя самата предава на пролетариата елементи на своето собствено образование¹⁰), т.е. оръжие против самата себе си.

По нататък, както видяхме, напредъкът на индустрията смъква в редовете на пролетариата цели слоеве от господстващата класа или поне поставя под заплаха условията на техния живот. Те също предават на пролетариата маса елементи на образование.

И, най-после, във времена, когато класовата борба се приближава до развързка, разложителният процес сред господстващата класа, в цялото старо общество, добива такъв бурен, такъв остър характер, че една малка част от господстващата класа се отказва от нея и се присъединява към революционната класа, към онази класа, на която принадлежи бъдещето. Затова както по-рано част от аристокрацията премина на страната на буржоазията, така сега част от буржоазията преминава на страната на пролетариата, именно част от буржоата идеолози, които са се издигнали до теоретическото разбиране на цялото историческо движение.

От всички класи, които днес противостоят на буржоазията, само пролетариатът е наистина революционна класа. Останалите класи се разкапват и загиват с развитието на едрата индустрия, а пролетариатът е неин собствен продукт.

Средните съсловия: дребният индустриалец, дребният търговец, занаятчията, селянинът - всички те се борят против буржоазията, за да спасят от гибел своето съществуване като средни съсловия. Те следователно не са революционни, а консервативни. Нещо повече, те са реакционни: те се стремят да върнат назад колелото на историята. А ако са революционни, те са такива дотолкова, доколкото им предстои да преминат в редовете на пролетариата, доколкото защитават не своите сегашни, а своите бъдещи интереси, доколкото изоставят своето собствено гледище, за да застанат на гледището на пролетариата.

Лумпенпролетариатът, този пасивен продукт на загниването на най-низшите слоеве на старото общество, при една пролетарска революция маже на места да бъде въввлечен в движението, но по силата на цялото си положение в живота той е много по-склонен да се продава за реакционни машинации.

Условията на живот на старото общество са вече унищожени в лицето на условията на живот на пролетариата. Пролетариатът няма собственост; неговото отношение към жена и деца няма вече нищо общо с буржоазните семейни отношения; съвременният индустриален труд, съвременното капиталистическо иго - еднакво и в Англия, и във Франция, и в Америка, и в Германия - са заличили у него всякакъв национален характер. Законите, моралът, религията са за него само буржоазни предразсъдъци, зад които също се крият буржоазни интереси.

Всички предишни класи, след като завладеели господството, се стремели да осигурят вече придобитото си положение в живота, като подчинят цялото общество на условията на своя начин на присвояване. Пролетариите могат да завладеят обществените производителни сили само като унищожат своя собствен досегашен начин на присвояване, а с това и целия досегашен начин на присвояване. Пролетариите нямат нищо свое, което да охраняват; те трябва да разрушат всичко, което досега е охранявало и осигурявало частната собственост.

Всички досегашни движения са били движения на малцинства или в интерес на малцинства. Пролетарското движение е самостоятелно движение на огромното мнозинство в интерес на огромното мнозинство. Пролетариатът, низшият слой на съвременното общество, не може да се вдигне, не може да се изправи, без да бъде хвърлена във въздуха цялата надстройка от слоеве, които образуват официалното общество.

Макар и не по съдържание, по форма борбата на пролетариата против буржоазията е на първо време национална борба. Пролетариатът на всяка страна трябва, естествено, най-напред да се справи със своята собствена буржоазия.

Като очертахме най-общите фази в развитието на пролетариата, ние проследихме повече или по-малко прикритата гражданска война в съществуващото общество до точката, когато тя избухва в открита революция и с насилствено събаряне на буржоазията пролетариатът установява своето господство.

Всички досегашни общества са почивали, както видяхме, на антагонизма между потискащи и потиснати класи. Но за да може една класа да бъде потискана, трябва да ѝ бъдат осигурени условия, при които тя да може да влачи поне своето робско съществуване. При крепостничеството крепостният селянин се добра до

положението на член на комуната, както дребният буржоа под игото на феодалния абсолютизъм се добра до положението на буржоа.

Съвременният работник, напротив, не се издига с напредъка на индустрията, а пада все по-ниско под условията на съществуване на своята собствена класа. Работникът става паупер и пауперизмът расте още по-бързо от населението и богатството. Това ясно показва, че буржоазията е неспособна и занаяпред да остане господстваща класа на обществото и да налага на цялото общество условията за живот на своята класа като регулиращ закон. Тя е неспособна да господства, защото е неспособна да осигури на своя роб дори робско съществуване и защото е принудена да го остави да изпадне до такова положение, при което тя трябва да го храни, вместо той нея да храни. Обществото не може вече да живее под нейната власт, т.е. нейният живот е вече несъвместим с обществото.

Основното условие за съществуването и господството на буржоазната класа е натрупването на богатството в ръцете на частни лица, образуването и увеличаването на капитала; а условието за съществуването на капитала е наемният труд. Наемният труд почива изключително върху конкуренцията между работниците. Напредъкът на индустрията, чийто неволен и безсилен да му се противопостави носител е буржоазията, заменя изолирането на работниците през конкуренцията с тяхното революционно обединяване чрез асоциацията. Така с развитието на едрата индустрия изпод краката на буржоазията се изтръгва самата основа, върху която тя произвежда и присвоява продуктите. Тя произвежда преди всичко своите собствени гробокопачи. Нейната гибел и победата на пролетариата са еднакво неизбежни.

(1) Под буржоазия се разбира класата на съвременните капиталисти, които притежават средствата за производство и използват наемни работници. Под пролетариат - класата на съвременните наемни работници, които, тъй като не притежават средства за производство, са принудени да продават своята работна сила, за да могат да живеят. [Бележка на Енгелс към английското издание от 1888 г.]

(2) Т.е. по-точно казано, цялата история, дошла до нас във формата на писмени източници. В 1847 г. предисторията на обществото - обществената организация, която е предшествовала цялата писана история - беше все още почти съвсем непозната. Оттогава насам Хакстхаузен откри общинното земевладение в Русия, Маурер доказа, че тя е обществената основа, която е била изходната точка в историческото развитие на всички германски племена, и постепенно беше установено, че селски общини със съвместно владение на земята са били първобитната форма на обществото от Индия до Ирландия. Най-после вътрешната организация на това примитивно комунистическо общество в нейната типична форма беше изяснена с Моргановото откритие за истинската същност на рода и за неговото положение в племето, което откритие беше венецът на цялото му изследване. С разпадането на тази първобитна община започва разделянето на обществото на отделни и в края на краищата антагонистични една на друга класи. Аз се опитах да проследя процеса на това разпадане в книгата си "Произход на

семејството, частната сопственост и државата”, второто издание, Штутгарт 1886 г. [Бележка на Енгелс към англиското издание от 1888 г.]

(3) Цеховият майстор е пълноправен член на цеха, майстор в цеха, а не негов началник. [Бележка на Енгелс към англиското издание 1888г.]

(4) В оригинала Pfahlburger (ист.) селянин с права и гражданин в определен град. [Бълг. ред.]

(5) “Комуни” се наричали възникналите във франция градове, дори още преди да извоюват от своите феодали и майстори местно самоуправление и политически права като “трето съсловие”. Общо казано, тук като типична страна за икономическото развитие на буржоазията е взета Англия, а като типична страна за политическо развитие - Франция. [Бележка на Енгелс към англиското издание от 1888 г.]

Така градските жители на Италия и Франция наричали своите градски общини, след като откупили или извоювали от своите феодали първите права на самоуправление. [Бележка на Енгелс към немското издание от 1890 г.]

(6) В англиското издание от 1888 г. тук следват думите: "(както в Италия и Германия)". Ред.

(7) В англиското издание от 1888 г. тук следват думите: "(както във Франция)". Ред.

(8) В по-късните си трудове Маркс и Енгелс употребяват вместо понятията "стойност на труда", "цена на труда" по-точните понятия "стойност на работната сила", "цена на работната сила", които били въведени от Маркс.

(9) В англиското издание от 1888 г. след думата "коалиции" е прибавено "(професионални съюзи)". Ред.

(10) В англиското издание от 1888 г. вместо "елементи на своето собствено образование" е казано "елементи на своето собствено политическо и общо образование". Ред.